

POZSGAY IMRE

A magyar társadalom és kultúra a hetvenes években*

Az oktatás, a közművelődés, a művészeti élet eredményei és gondjai egyaránt ezernyi szállal fűződnek a társadalmi és politikai környezethez. Ezért annak vizsgálata, hogy a kultúra fejlődése szempontjából milyen jellemző vonásai vannak a hetvenes éveknek, igen széles körű és elmélyült elemző munkát igényel. Itt csak arra vállalkozhatok — támaszkodva néhány korábbi tudományos elemzésekre —, hogy ennek a korszaknak néhány politikai összefüggését és vitakérdését jelenlegi helyzetünk és fejlődésünk szempontjából vessem fel.

Természetesen a gazdasági, társadalmi összefüggéseket nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Mindenekelőtt azzal a ténnyel kell szembenéznünk, hogy az elmúlt időszakban megváltozott a társadalmi-gazdasági felhalmozás természete, és a társadalmi mobilitás gyengülésével a társadalomban feszültségek, ellentmondások keletkeztek. Ezeket a jelenségeket fölerősítették a világgazdaságból érkező hatások. A világgazdasági válság elmélyülése és a hazai fejlődésben jelentkező ellentmondások miatt a hetvenes évek alapvető jellemzőjévé vált, hogy a társadalmi mozgás lelassulása együttjárt a viták felgyorsulásával. Ismét szembe kellett nézni a valóság néhány olyan döntő fontosságú kérdésével, mint a munkásosztály helyzete és szerepe, az érdekviszonyok, a társadalmi magatartások, a tulajdonviszonyok, a társadalmi nyilvánosság szerkezetének alakváltozásai, egyáltalán a szocialista demokrácia előrehaladásának lehetőségei. A társadalomban felhalmozódó feszültségek a cselekvési gátoltság érzését keltették egyes társadalmi rétegekben, elsősorban az értelmiség különböző csoportjaiban, és ez a mai vitákban is érződik.

A hetvenes évek vitái közül a legfontosabbnak a munkásosztályról szóló vitát tartom. A mai viszonyok szempontjából mindenekelőtt arra a kérdésre kell választ nyernünk, hogy ezekben a vitákban a hetvenes évek elején hogyan sikerült a társadalom hatalmi középpontjaiban olyan közérzetet és politikai nézetrendszert kialakítani, amelyek hovatovább a gazdaságirányítás reformját hibáztatta, okolta a káros társadalmi magatartások bővített újratermeléséért és újratermelődéiséért. A gazdaságirányítás rendszerét hibáztatták azért, mert a társadalomban elszaporodtak a kispolgáriság jelenségei, amelyek sokak szerint már a szocialista viszonyok létét fenyegették.

De vajon visszavezethetők voltak-e a reformra az élenkebb gazdasági-társadalmi mozgás sodrában felszínre kerülő negatív jelenségek? Bizonyos értelemben igen. Az MSZMP 1966-ban tartott IX. kongresszusán elhatározott, majd a különböző előmunkálatok után 1968-ban bevezetett gazdasági reform

* Készült az 1980. októberi rektori értekezleten, valamint a fiatal marxizmus-leninizmus-oktatók és -kutatók 1981. januári szegedi konferenciáján elhangzott előadások jegyzőkönyve alapján.

kidolgozása során különböző okok miatt nem lehetett felmérni az egész mozgás összes társadalmi-politikai következményét. Az első időszakban éppen a munkásosztály került ki a figyelem középpontjából, az a társadalmi osztály, amelynek az érdekeire hivatkozva és a hatalmára építve történik minden a szocialista társadalomban. Ennek az lett azután a következménye, hogy a nagyipari munkásság jelentős része, főként érzelmileg, szembekerült a reformmal. Ez a politikai végiggondolatlanság a munkásosztályról szóló vitákban később eszközzé vált azok számára, akik a reformot szektás, dogmatikus alapon megkérdőjelezve más, régen idejétmúlt és diszkreditálódott módszerekhez akartak visszatérni.

A munkásosztály helyzetéről és szerepéről szóló vitát különböző módon lehet mérlegelni. Lehet meditatálni azon, hogy jó vita volt-e, avagy rossz. A történelemben azonban az ilyen mérlegelésnek nem sok helye van. Ha mégis erre kényszerülünk, akkor véleményem szerint ez alapvetően jó vita volt. Az előrehaladás érdekében ugyanis mindenképpen tisztázni kellett annak a társadalmi osztálynak a helyét, szerepét és helyzetét, amelynek érdekei alapján történik a hatalomgyakorlás, a társadalmi érdek megszervezése és érvényesítése.

Ennek a vitának azonban olyan sodró hordalékanyaga volt, amely már-már a párt fő politikai irányvonalát veszélyeztette. A vita oly mértékben absztrakttá vált — a vitázók minden konkrét példázata ellenére —, hogy tulajdonképpen eltekintett a munkásosztályban lezajló szociális folyamatoktól, felhagyott a munkásosztály valóságos helyzetének a vizsgálatával. A politikai deklarációkban és a publicisztikában, de még itt-ott a társadalomtudományokban is egy absztrakt és idealizált munkásosztály-fogalom kezdett kialakulni. A munkásság tényleges tulajdonságainak figyelmen kívül hagyásával, a konkrét szociális viszonyoktól eltekintve a munkásosztály valóságos glorifikálása ment végbe. Olyan tulajdonságokkal ruházták fel, amelyek nincsenek meg benne, és nem is lehetnek meg benne a hetvenes évek Magyarországon. Ezt egyszerű tények is nyilvánvalóvá teszik. El lehet-e tekinteni például attól a körülménytől, hogy ennek a munkásságnak több mint fele elsőgenerációs munkástöbbsége paraszti létből, a paraszti életformából került a munkásosztály soraiba. Vagy ki felejtkezhet el arról, hogy a magyar munkásosztálynak mintegy 52—53 százaléka ma is falun él, a falusi életforma, szokások, életmód összes következményeit is magán viselve.

A munkásságnak mint osztálynak a megszemélyesítése és szép tulajdonságokkal való felruházása leginkább magának a munkásosztálynak ártott. Ez az idealizálás ugyanis akadályozta azoknak a társadalmi kapcsolatoknak a továbbépítését, amelyben a vezető, az irányító erő csak a munkásosztály lehet; fékezte a nemzeti egység szélesedését és erősödését; nehezítette a munkásosztály valóságos értékeinek és cselekvési lehetőségeinek kibontakozását. A hetvenes évek első harmadában olyan konfliktusok és feszültségek keletkeztek társadalmunkban, amelyekről úgy hittük, hogy megfeledezhetünk egyszer s mindenkorra.

Ez volt a vita hordaléka az egyik parton. A másik oldalon, az újbaloldalnál a munkásosztálynak ez az idealizált megszemélyesítése elvezetett a párt vezető szerepének, sőt létének a megkérdőjelezéséhez. Tehát ebben a kérdésben mind a megközelítés módja szerint, mind pedig társadalmi-politikai szempontból összekapcsolódott a dogmatikus szemlélet és az újbaloldal. Találkozásuk szinte természetesnek vehető, mert hiszen egy ilyen módon glorifikált, mennybe-menesztett munkásosztálynak a politikai koncepciója magától értetődően az, hogy ennek az osztálynak nincs szüksége képviselőre, arra, hogy megbízottai révén és közvetítőrendszeren keresztül gyakorolja a hatalmat. Akkor pedig — legalábbis e logika szerint — a feladat a közvetlen demokrácia azonnali megvalósítása, és az ebből eredő politikai, rendszerbeli változások az időszerűek.

Nem hiszem, hogy ezzel az állással úgy kell szembeszállni, hogy aki

tagadja a párt vezető szerepét, az eleve valamiféle elátkozott műveletet hajt végre. A párt vezető szerepe a munkásosztály szociális körülményeiből, abból a tényből fakad, hogy ez az osztály nagy tömegeiben még ma sem jutott el történelmi küldetésének színvonalára. Ennek az osztálynak nagyon nagy része még mindig — Marx kifejezését használva — a *klasse an sich* állapotában van, a *klasse für sich* állapota helyett. Azaz szüksége van arra, hogy a benne rejlő progresszív lehetőségeket egy politikai párt fejezze ki és foglalja politikai irányító rendszerbe, érdekeit közvetítésekben és képviselőket keresztül érvényesítse.

Ettől el nem választható másik tény, hogy a munkásosztály közérzete kétségtelenül nem a legjobb volt a hetvenes évek elején. Mert miközben a publicisztikában és a társadalomtudományok egy részében, meg a politika egyes színterein ez a szépítő akció kezdődött, addig ugyanennek az osztálynak szembe kellett néznie a létfeltételeit nehezítő, tisztánlátását akadályozó tényekkel. A munkásosztály legprogresszívebbnek tekintett csoportjai a legproblematicusabb vállalatokban dolgoztak, azaz társadalmi önértékelésük ellentmondásba került a róluk kialakított hivatalosan vagy nem hivatalosan publikált képpel. Nem állítom, hogy ez a munkásosztály minden tagjában frusztrációhoz vezetett, hiszen a *klasse an sich* állapothoz az is hozzátartozik, hogy jelentős részük el sem jutott e gondolatok egybevetéséhez. De azt nagyon is jól érzékelhette valamennyi munkás, hogy rájuk hivatkozva és a nevükben történik a hatalom gyakorlása, ugyanakkor kárhóztatják a nem termelékeny, veszteséges, a társadalmi teljesítményt lerontó nagy vállalatokat, holott éppen az ezeken belül végzett munkájuk alapján lennének hivatottak vezető szerepre. Aki felelősen közeledett ehhez az ügyhöz, annak ezt az ellentmondást messzemenően figyelembe kellett vennie. A nagy vállalatok, és éppen a klasszikus munkásosztályt kitermelő nagy vállalatok valóban problematikussá váltak ebben az országban.

Széles körű vita folyt a hetvenes években a különböző társadalmi magatartásokról is, elsősorban a kispolgáriságról, és a vele járó életformák újratermelődéséről. Tárgyilagosan nem is lehet elemezni ezt a korszakot, ha szemet hunynánk a „kispolgári” néven összefoglalt magatartások, jelenségek előtt. Az akkori vitákban viszont általában figyelmen kívül hagyták e jelenségek valóságos társadalmi bázisát, az érvek többnyire moralizáló felhanggal hangzottak el. A szocialista morál nevében a legkisebb vád az volt, hogy az érdekviszonyok „felszabadítása” az 1968-as reform által társadalmi romlást idézett elő, ez a helyzet pedig szükségképpen vezet az emberek anyagias, szocializmustól idegen, visszataszító magatartásához. Ez az érvelés is fejreállította a dolgokat, mert ki tagadhatná, hogy az érdekek és érdekviszonyok a mozgató rugók között mindig is jelen voltak, még ha egy időben tagadtuk is ezt.

A munkásosztály vezető szerepéről, és a kispolgáriságról szóló vitához sok ponton kapcsolódva széles körű eszmecsere folyt a hetvenes években a szocialista demokrácia kérdéseiről is. Ennek a vitának voltak eredményei, amelyek alkotmányos intézkedésekben, az intézmények fejlesztésében is nyomon követhetők. A vita mégis többnyire megragadt az ideológia szintjén.

Az emberek közvetlen, mindennapi tapasztalataikban egybevetik a demokráciáról vallott és hirdetett nézeteinket a demokrácia valóságos gyakorlatával. Márpedig a demokrácia valóságos gyakorlatában elmaradtunk ahhoz képest, amit a IX. kongresszus és az 1968-as határozatok megcéloztak. Nem tudtunk érdemlegesen előbbre lépni a politikai intézményrendszer működési zavarainak kiküszöbölésében. Történtek ugyan intézményes változtatások, de nagyon ellentmondásos módon. Itt van például az üzemi demokrácia ügye, az ellentmondás deklaratív fejlesztési programja és gyakorlása között. Az üzemi demokrácia a vállalatok jelenlegi intézményi formái között a legjobb szándék mellett sem működhet kielégítően. A részvételnek nem teremti meg a valóságos feltételeit, ezért a cselekvési formákat olyan síkra tereli, ahol a termelés akadályozójává válhatnak. Ilyen körülmények között az üzemi demokrácia

valamiféle termelési demokráciává válik, ahol a technológiai folyamatot és a technológiából adott követelményeket összekeverjük a demokratikus beleszólás és a demokratikus részvétel követelményeivel. A vállalati intézményrendszer — mert hiszen a vállalat nemcsak a termelés színtere, hanem társadalmi intézmény is — a beleszólás és részvétel lehetőségét gyakran a legfontosabb pontokon kizárja az üzemi demokrácia jelenlegi feltételei között. Tudniillik a munkások, az alkalmazottak érdekei, egyrészt az elosztási viszonyokhoz kapcsolódó érdekei, másrészt a vállalati tervek meghatározása tekintetében, azaz a tulajdonosi jogok szempontjából. A XII. kongresszus egyébként a beszámolóban és a határozatban is utalt erre a kérdésre, amikor például szóvá tette az üzemi vezetők kiválasztásával kapcsolatos problémákat.

A demokrácia kérdései kapcsán, különösen az intézményrendszer összefüggésében utalnék a mezőgazdaságra, mint olyan ágazatra, amelyik a legerőteljesebb fejlődést és a legnagyobb, nemzetközileg is jól mérhető eredményeket hozta a hetvenes években. Meggyőződésem szerint a termelőszövetkezetek és általában a mezőgazdaság dinamizmusa elsősorban és legfőképpen abból adódik, hogy a valóságos követelményekkel és viszonyokkal adekvát intézményrendszere van. A mezőgazdaság intézményrendszere nem nélkülözi a feszültségeket, ellentmondásokat, de ebben az ellentmondásrendszerben a termelési célok és a politikai törekvések nagymértékben egybeesnek.

A hetvenes évek nagy vitáiban többnyire csak fel-feldobták a társadalom előtt álló nagyon fontos kérdéseket, a megoldásuk azonban nagyon sokszor mind elméleti, mind politikai vonatkozásban elmaradt. Ezért felerősödött a társadalomkritikának az az ága, amelyik a rendszeren kívül kereste a megoldásokat. A hetvenes évek elején a legjellemzőbb és a legerőteljesebb az újbaldolnak az akcióba lépése volt, nem túlzottan nagy társadalmi bázissal, de egyes értelmiségi rétegek körében jelentős hatással. Az újbaldol fellépésének legellentmondásosabb mozzanata az volt, hogy saját értékeinket szegezte velünk szembe, kérte rajtunk számon. Meghirdetett értékeinket a létező szocializmussal vetette egybe. Az egyenlőségisményt, az öngazgatás és a velezáró önkifejezés lehetőségét, a közvetlen termelőnek az öngazgatáson keresztül uralmi pozíciója megteremtését és így tovább. Ezeket a vitákat különféle kívülről jött, a nemzetközi folyamatokból hozzánk beszűrődő viták és jelenések színezték, így az eurokommunizmusról folytatott vita, majd pedig, egészen távolról, az emberi jogok kampánya címén indított kritika a szocializmussal szemben.

A viták lényege mindvégig az volt, milyen a szocializmus intézményeinek szabadságtartalma és szabadság lehetősége, végső soron az egyén szabadságának a lehetősége. A szellemi életre ezek a viták nagyon nagy hatást gyakoroltak. A legfájdalmasabb következmény az volt, hogy éppen a társadalmilag, társadalompolitikai kérdésekben leginkább elkötelezett értelmiség, az alkotó értelmiség a nemzetközi és a hazai vitákból sajátos vereségélménnyel került ki. Ez a vereségélmény óriási pszichikus és morális előnyt adott mindenféle ellenzéki kritikának. Magyarul: a megkezdett majd abbahagyott vitáink, defenzív pozícióink az ideológiában, az elméleti munka politikai kockázataival a következménnyel jártak, hogy sok lényeges társadalmi kérdésben átadtuk a kezdeményezést mind a kérdezős, mind pedig a válaszoló terén.

Érdekes volt megfigyelni, hogy éppen a fiatalság körében, leginkább az egyetemi, főiskolai hallgatóság körében azok az eszméáramlatok hatottak leginkább, amelyek az ember totális problémáit, a nagy átfogó kérdéseket fogalmazták meg, és az ebből adódó konzekvenciákat vonták le. Ez arra enged következtetni, hogy a vereségélmény együtt járt a programnélküliség érzésével. A programtalanság érzését kihasználhatta és felhasználta a társadalomkritikában ellenünk fellépő újbaldolali ellenzék és más erők is. Úgy vélték, hogy ideológiátlanóság, perspektívátlanóság, programnélküliség jellemzi a gyakorla-

tunkat. Emiatt a hetvenes években egész szellemi életünkben, nem csupán az alkotó értelmiség rétegeinél, szaporodtak az orientációs zavarok. Ezekben a zavarokon nem buzdítással, nem különféle deklarációkkal lehet úrrá lenni, hanem azzal, ha visszatérünk a hetvenes évek nagy vitáiban felvetett kérdésekhez. Annál inkább is szükséges ez, mert az azóta folytatott társadalomtudományi kutatások eredményeinek birtokában elméletileg és politikailag is újragondolhatjuk ezeket a kérdéseket és a belőlük származó konzekvenciákat, mielőtt azokat rajtunk kívül és ellenünkre vonnák le.

Külön szeretnék szólni arról a kérdéstről, hogyan reagált az egész magyar szellemi élet a gazdasági problémákra. Nagyon leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy a gazdaságirányítás reformjának kezdeményezésekor a magyar szellemi élet a társadalmat technokrata orientációtól, a kultúrát degradáló magatartástól, az eldologiasodástól és az ebből eredő következményektől féltette. Ma a féltés hangulata és jellege is megváltozott. Ugyanebből a körből ma inkább azt kérdezik — nem is minden alap nélkül —, hogy nem a kultúra elől veszik-e el az alapokat azzal is, ha stagnál az életszínvonal, és azzal is, ha az állami költségvetés nem növekszik abban a mértékben, ahogy a szükségletek a kulturális életben növekednek. A gazdasági ellentmondások, feszültségek hatására megélnékültek a viták a társadalom osztály- és rétegeellen-tételeiről.

A gazdasági és politikai közhangulatot a forradalom és a reform viszonyáról szóló viták színezték. Forradalom és reform viszonyában történelmi, pszichológiai okok is gátoltak bennünket — és ezzel ismét másoknak adtunk terepet —, hiszen reformról szólni és reform mellé állni, az sokak szemében valamiféle elkárhozott ügy melletti kiállást jelent. Hadd hivatkozzak itt Leninre, aki kifejtette, hogy a hatalom megszerzése után a forradalom reform formáját ölti. Az a hatalom stabil, amelyik önmaga meghaladásának feltételeit intézményesíteni tudja, nem pedig az, amelyik intézményei vereségével ezt a feladatot minduntalan átengedi másoknak, más mozgalmaknak.

A kulturális élet érzekelte és átvette ezeket a problémákat, és máig tartó — gondolom, még nagyon sokáig tartó — vitákban, sajátos küldetésstudattal reagál ezekre a társadalmi ellentmondásokra. Ez mindenekelőtt azzal függ össze, hogy a társadalmi nyilvánosság szerkezete nálunk még ma is olyan, hogy a társadalom problémáinak nagy része továbbra is kulturális kérdésként fogalmazódik meg. Ennek történelmi előzményei jól ismertek: a nemzeti függetlenség és felemelkedés gondolatától a XIX. század eleji reformkoron át, a forradalmakon keresztül — mivel a politikai kifejezés eszközei nem alakultak ki az országban — mindig az irodalom, a kulturális élet vállalta a feltárást és a programadó szerepet. Ez a helyzet napjainkra nagymértékben megváltozott, de nyilvánosságunk szerkezete és intézményrendszerünk még ma is olyan, hogy a kulturális szférának az indokoltnál és teherbíró képességénél egyaránt nagyobb politikai terheket kell viselnie, a társadalomban előforduló ellentmondások, feszültségek és az azok miatt keletkezett társadalmi elégedetlenség következményeit nem kis mértékben a kultúrának kell magára vállalnia. A kulturális alkotásokban viszont — mint minden megismerési cselekvésben, tudatformában — benne vannak a torz tükrözés lehetőségei is.

Ezeknek a vitáknak, társadalmi tapasztalatoknak alapján egy nagyon lényeges kérdés merül fel: folytatódjék-e a reform Magyarországon és miben folytatódjék? A kérdés nem szónoki és nem teoretikus jellegű, hanem — ahogy mondani szokták — maga az élet tűzte napirendre. A válasz alternatív, sőt többféle megoldási mód is felvázolható. Arról elégséges tapasztalatunk gyűlt össze, hogy a reformot nem lehet csupán olyan gazdaságirányítási módszerként, majdhogynem technokrata eszközként felfogni, amelyik gazdasági hatékonyságot és gazdasági felemelkedést idéz elő. A hetvenes évek vitáiban újra és újra felvetődött a kérdés, hogy elegendő-e a reformot kizárólag a gaz-

daságirányítás körére leszűkíteni, nem akad-e el a gazdaságirányítás maga is, ha nem teremtjük meg hozzá az intézményes társadalmi környezetet.

A reformot a szűkebb értelemben vett gazdaság szférájára korlátozó állásponttal szemben egy másik alternatíva is megfogalmazódott. Néhány ellenzéki szellemű értelmiségi véleménye szerint egy pluralista irányú politikai reformot kell megvalósítani. Megkérdőjelezték a szocializmus kialakult intézményrendszerét, benne a párt vezető szerepe alapján történő kormányzás rendszerét, s lényegében a polgári demokratikus útvonalat jelölték ki az ország számára.

Meggyőződésem, hogy a reformot folytatni kell, de a hamis alternatívákat félretéve kell folytatni. Mindenekelőtt a társadalom dinamizmusához szükséges hajtóerők megkeresésére kell a legnagyobb figyelmet fordítani, s ennek politikai konzekvenciáit levonni. A XII. kongresszus dokumentumba foglalta a hajtóerők között az áru-, pénz- és piaci viszonyok szerepét a gazdasági életben és a gazdasági tartalmú cselekvésben. A gazdaság és a szellemi élet kapcsolatát tekintve pedig kiemelte az emberi tényezőt, s ezzel együtt az embert kulturálisan meghatározó környezet szerepét. A kulturális viszonyok és a gazdaságot hajtó áru-, pénz- és piaci viszonyok összekapcsolása — nem mechanikus összekapcsolása — lehet az a hajtóerő, amelyik jelenlegi gazdasági gondjaiból kivezetheti az országot.

Ehhez azonban olyan fajta intézményrendszer kell, amelynek nagy a konfliktustűrő képessége, s amelyben az irányítóknak maguknak is nagy a konfliktustűrő képessége. Abbahagyott vitáink, elrendezetlen és elintézetlen ügyeink s a belőlük származó következmények ugyanis nem fognak konfliktusok nélkül megoldódni. Konfliktusok és megpróbáltatások sorozatát kell vállalnunk ahhoz, hogy gazdaság és társadalom összehangolt fejlődése, a társadalmi hatékonyság fejlesztése az említett alternatívák kizárásával valósulhasson meg.

Ebben az összefüggésben különleges figyelem irányul a pártra. Mindenekelőtt azzal kell szembenéznünk — nemzetközi tapasztalatok is erre intenek bennünket —, hogy nincs egyszer s mindenkorra adott, determinált vezető szerepe egyetlen politikai pártnak sem. Minden politikai párt elveszítheti politikai vezető szerepét, ha elveszti kezdeményezőképességét, a megújulásra való képességét, a valóság megismerésében való jártasságát. A Magyar Szocialista Munkáspárt jó politikai tapasztalatokkal és tartalékokkal rendelkezik ahhoz, hogy ez ne következék be. Pártunkat azért nem fenyegeti ez a veszély, mert felteszi ezeket a kérdéseket magának, s ha néha késlekedve is, de válaszol rájuk.

Egy dologról azonban kevés szó esett a párt történetében. Mégpedig arról, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt, amelyik 20-25 éves politikai gyakorlatával egy áttetsző, az egész nép által ellenőrizhető és a nép befolyását is magába foglaló szervezetté tudott válni, *képviselési* szerepet tölt be. Lényegében egy sajátos képviselési rendszer jött létre az országban, amelyben a párt és az állam szerepe a meghatározó. E kettős képviselési rendszeren belül pedig — és ezt mindenkor nyíltan be kell vallanunk az egész közvélemény előtt, ha ezt az áttetszőséget meg akarjuk őrizni — a párt a hatalmi központ, a társadalmi iniciatíva innen indul ki, a társadalom sorsát befolyásoló leglényegesebb döntések itt születnek. Politikai propagandánkban, agitációnkban ebben a kérdésben nem kell szemérmeskednünk, nem kell rejtőzködnünk maradnunk, úgy tennünk, mintha másutt történnének a döntések. A népet arról kell meggyőzni, hogy a pártban valóságos képviselőre jut, méghozzá a párt tagságának és a párt programjának olyan találkozására folytán, amely lehetővé teszi a közvélemény kialakulását. A pártban a különböző összetételű és indíttatású párttagság tapasztalatai nyomán tükröződnek az érdekek, és a pártdemokrácia intézményén keresztül nyernek kifejezést. Ezért az egész társadalmi demokratizmus kulcskérdése az adott politikai, hatalmi relációban a pártdemokrácia kérdése. A pártban uralkodó — mint meghatározó és irányító szervezetben uralkodó —

viszonyok messzemenően meghatározzák más társadalmi szervezetek, intézmények magatartását és lehetőségeiket.

Ennek tudatában kell szembenéznünk az olyan kérdésekkel, mint például: kinek van joga kezdeményezni társadalmi kérdésekben? Vajon szükségszerű-e, hogy a párton kívülről elindított kezdeményezés valamiféle ellenzéki magatartásba torkolljon? Ez az egész szocialista demokráciának — benne a párt-demokráciának is — nagyon lényeges kérdése. Meggyőződésem szerint, és a tapasztalatok is ezt mutatják, a Magyar Szocialista Munkáspárt 24 éves gyakorlata eddig is lehetővé tette és a továbbiakban is lehetővé teszi, hogy minden, a szocialista társadalmi renden belüli kezdeményezés és társadalomkritika az érdekek egyeztetése révén integrálódjon a párt politikájában.

Szembe kell nézni azonban azzal a történelmi ténnyel, hogy a szocializmus egész rendszere és intézményrendszere úgy épült ki, hogy tulajdonképpen ma is két nagy integráció létezik: a párt irányította állami integráció, és a család, mint közösségi integráció. Az egész közbülső szféra és a benne levő közvetítő rendszer, éppen a társadalmi kezdeményezés lehetőségei szempontjából, tele van zavarral, ezért a reformoknak ezt a közbülső szférát kell intézményes változtatásokkal megcéloznunk. Hogy a kezdeményezés ne csak bizonyos szintek privilégiuma legyen, ahhoz a közvetítő rendszernek és a közbülső szférának ezeket a zavarait, az álcelekvést, a bürokráciát, a formalizmust, az óvatoskodást stb. kell kiküszöbölni.

A XII. kongresszus politikai erejét, a határozatok intencióit felhasználva a következő években lépéseket kell tenni annak a sajátos „dualizmusnak” a felszámolására, amely gazdaság és kultúra között kialakult. Ez persze nem valamiféle tudományos terminus, a politika tapasztalatai alapján nevezem ezt a viszonyt dualizmusnak. Arról van ugyanis szó, hogy a nemzeti jövedelem felosztásáért folytatott harcban a kultúra és a kulturális szellemi tevékenység 20-30 éven át gyakran alulmaradt. Így van ez még akkor is, ha közben valóságos kulturális forradalom ment végbe és minden eddigit fölülmúló kulturális teljesítmények születtek.

Egy nagyon súlyos probléma rejlik e mögött. A gazdaság a felszabadulás után, de különösen az úgynevezett iparosítási korszakban kétségtelenül kényszerpályára került, a felhalmozás követelményeit kellett teljesítenie. Azt a felhalmozási folyamatot, amit szerencsésebb nemzetek lényegében már a 19. században maguk mögött tudhattak. Gazdaság címén anyagi-termelési kérdések kerültek a középpontba, s a vulgármarxizmus a gazdaság meghatározó szerepét úgy fogta föl, hogy termelési létesítményeket, üzemeket kell építeni.

Az üzemeket persze építeni kellett — félreértés ne essék. A felhalmozási kényszer a nemzeti jövedelem felhasználásában kétségtelenül és történelmileg igazolható módon a gazdasági, illetve az anyagi termelést részesítette előnyben. Tévedés lenne ezt elvitatni. De ez a történelmi szükségszerűség — egyáltalán nem szükségszerű módon — egy olyan fajta gazdaságcentrikus, apologetikus magatartást váltott ki, amely végül is az összes más tevékenységi szférától, benne a kulturális tevékenységtől a gazdaság iránti teljes lojalitást követelte meg. Ez még jelszavakban, sztereotip beszédfordulatokban is megfogalmazódott, mondván: „kulturális fejlődésünk eszközeit előteremtjük”; „fejlesztjük a kultúrát, amennyiben a népgazdaság lehetőségei azt megengedik”. S közben egyszerűen elfelejtkeztünk arról, hogy nincs teljesebb mozgatórugó a népgazdaság növekedésére, lehetőségeinek a kiteljesítésére, mint a gazdasági fejlettséget meghaladó kulturális környezet megteremtése. Így került a kultúra az ellátott pozíciójába, amely a termelésnövekedéstől veszi el a lehetőségeket.

Természetesen a valóságban nem egyszerűsödött le ennyire a helyzet, nem volt ilyen kiélezett a viszony a gazdaság és a kultúra között. De ez kétségtelen, hogy a gazdasági szféra metafizikus felfogásával a kultúra egyre inkább kívül került az igazán tartalmas és célszerű emberi tevékenység körén. A nem-

zeti jövedelem fogyasztójának látszott csupán, nem pedig az emberek egész életét meghatározó tényezőnek, a társadalom széles értelemben vett gazdagodását szolgáló hajtóerőnek. Mindez messzemenő következményekkel járt. Elég itt a kulturális intézményhálózat elmaradottságára és az abból kikövetkeztethető társadalmi magatartásokra utalnom. Valamiképpen visszájára fordultak a dolgok, és mindinkább az az érzés alakult ki az emberekben, hogy a közösségi intézmények másodlagosak, elhanyagolhatók, csak a privát szféra a lényeges. Mert miközben ez a sajátos, a kultúrát pusztá fogyasztóként felfogó metafizika érvényesült a dolgok rendjében, az egyéni és családi életkörülményekben jelentős változás következett be. Méghozzá történelmi mércével mérhető változás, az életszínvonal és az életforma gyökeres átalakulása, valóságos forradalmasodása ment végbe. Ennek szükségességét senki sem vonhatja kétségbe, hiszen szegénység, nyomorúság volt ebben az országban. Az életszínvonal növelésének programja ugyanakkor az egyik legfontosabb konszolidációs politikai eszköz volt az elmúlt 25 esztendőben.

Tehát távol álljon tőlünk kárhoztatni az életszínvonal növelésének a programját, az abból eredő társadalmi-politikai előnyöket. De tárgyilagosan szembe kell néznünk ennek a folyamatnak minden következményével. Ha ma az emberek összehasonlítják személyes életkörülményeik megváltozását és a közintézmények helyzetét, akkor ebből — elsősorban a fiatalabb nemzedékben — bizonyos identitási válság keletkezhet. Ha a nemzet reprezentatív intézményeinek állapota aggodalomra ad okot, akkor ez erősíti azt a gondolkodási módot, amely a privát szférát tartja csupán fontosnak, és minden mást másodlagosnak. A régebbi korok gyerekei, amikor iskolába mentek, nyomorúságos hazai körülményeik miatt már akkor is a társadalmi felemelkedés érzésével találkozhattak, ha egy deszkapadlós, villanyvilágítású tanterembe léptek be. Ma viszont, ha valakinek komfortos lakásból, tömegkommunikációs és kényelmi eszközökkel felszerelt otthonából némelyik nyomorúságos iskolába, vagy elhanyagolt moziba kell elmennie, akkor a társadalmi lesüllyedés érzése keletkezik benne.

Márpedig ha az emberek előtt nincs más és magasabb érték, mint a pénz, akkor az életkörülmények, az életszínvonal romlásával könnyen a politika ellen fordulhatnak. Politikai vakság lenne ezzel nem szembenézni, farizeus magatartás azt hinni, hogy nálunk ilyesmi nem történhet. Eredményeinket önhittség nélkül megbecsülve kell arra törekednünk, hogy ez ne történhessék meg. A legfontosabb az, hogy a valóságos társadalmi problémákat időben felismerjük és megoldjuk; ez húzhatja ki csak a társadalmi talajt bármiféle ellenzéki kritika alól. Nincs más választásunk, mint az előrehaladás.